

Наталія Головата (Київ)

ТОРГОВЕЛЬНО-ГРОШОВІ ОПЕРАЦІЇ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕРКВИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI — НА ПОЧАТКУ XVII ст.

На перших етапах свого існування в Україні-Русі православна церква утримувалась переважно за рахунок держави та внесків окремих феодалів. Однак в результаті розпочатого в другій половині XI ст. процесу формування церковного землеволодіння були закладені підвалини для ведення церквою самостійного економічного життя. На думку деяких дослідників, господарська діяльність окремих монастирів була досить успішною вже в середині 70-х рр. XI ст. Зразкове господарство в цей час мав Києво-Печерський монастир, в маєтностях якого, за свідченням літопису, «обильно бысть и в животных приплод». Високий рівень землеробства в монастирях відмічав С. В. Бахрушин, припускаючи, що саме ченцям належала заслуга завезення з Візантії овочевих культур¹. Проте потужність господарства навіть Києво-Печерського монастиря впродовж перших століть його історії все ж була недостатньою для того, щоб забезпечити перші життєві потреби його мешканців. Очевидно, саме на цю обставину скаржився ігумену монастирський келар, мовляв, «не имамъ что предложити братыи на ядь, се бо ни сварити что имамъ»².

Несприятливими для церковного господарства виявились також і кілька наступних століть, оскільки за часи татаро-монгольського лихоліття маєтності церкви були спустошені, а велика кількість церковних установ зникла з лиця землі.

Обставини економічного життя поліпшились вже в XVI ст. Наявність сформованого комплексу земельних володінь та усталених механізмів господарювання дозволила церковним інституціям вийти за межі власного господарства та включитися в товарно-грошові відносини. Господарства деяких з них, насамперед великих землевласників, давали продукції значно більше, ніж було потрібно для внутрішнього споживання, а необхідність реалізації цієї продукції спонукала духовних феодалів до активної торговельної діяльності як на місцевому, так і на зовнішньому ринках. Основним предметом

експорту церковних господарств в другій половині XVI — першій половині XVII ст. було традиційне в цей час для європейської торгівлі Речі Посполитої збіжжя. Особливу активність в експорті зернових культур виявляли Луцько-Острозька та Володимиро-Берестейська єпископії, маєтності яких зосереджувались в регіоні з високим рівнем культури землеробства (на південно-східній та середній Волині) і мали розвинене фільваркове господарство. Так в реєстраційних книгах Брестської митниці в травні 1583 р. зафіксовано відправку до Гданська володимирським єпископом Феодосієм двох «комяг, накладованихъ житом», яке було продукцією владичих фільварків Шистова та Купечова³. Велику партію збіжжя (500 мац жита луцької міри — 40–50 тон) до Устилуга відправляв у 1573 р. луцько-острозький єпископ Іона Борзобагатий-Красенський⁴. Очевидно, кінцевим пунктом повинен був також стати Гданськ. Серед збіжжя, яке відправлялось до Гданська з церковних маєтків, крім жита згадуються також пшениця, крупи та пшоно⁵, однак перевага надається житу. Домінуючу роль воно грає в експорті і впродовж першої половини XVII ст. Так, Києво-Печерський монастир 1627 р. посилав до Гданська обоз товарів зі своїх волинських сіл Городка та Обарова, в якому нараховувалось 194 маці міри ровенської жита на суму 2143 зл. п., 40 мац вівса на 200 зл. п., 2 бочки гречаної крупи на 60 зл., 2 маці гороху на 25 зл. Серед призначених на продаж товарів фігурували також 300 кварт горілки та 1 львівська бочка солі, загальна вартість яких складала 572 зл. п.⁶

Не меншу активність у сфері торгівлі збіжжям виявляла католицька церква. В 1573 р. через митницю м. Влацлавека, одного з найважливіших портів віслянської торгівлі було пропущено 40 лаштів (80 тон) озимої пшениці, відправленої католицьким єпископом Вікторином Вербицьким. В 1575 р. обсяг вивезеної через Влацлабек з маєтностей луцької католицької єпископії озимини становив 56 лаштів (112 тон), а у 1576 — зріс до 65 (130 тон)⁷. В 1583 р. Вікторин Вербицький відправляв до Гданська 6 комяг «збожемъ розным накладованихъ з власныхъ фольварковъ имѣней своихъ волинских Торчина, Садова и Хотачева»⁸. Брало участь в експорті збіжжя також і дрібніше духовенство, про що свідчить відправка луцьким деканом Станіславом Дмовським партії озимої пшениці обсягом 8 лашт (16 тон), зареєстрована на влацлавецькій митниці у 1575 р.⁹

В міру активізації в другій половині XVI ст. експорту з українських земель так званих «лісових товарів»¹⁰ у церковному господарстві набувають розвитку лісопереробні промисли. Судячи з великої кількості продуктів переробки деревини в деяких церковних маєтностях, це виробництво могло набувати товарного характеру. В маєтностях

Жидичинського монастиря в 1580 р. кількість «попелу шмальцованого» становила 250 лаштів¹¹. Виробництво попелу мало місце і в Білоруських маєтностях Києво-Печерського монастиря¹². Зустрічається також інформація про торгівлю духовенства продуктами більш складного поташного виробництва. Відомо, зокрема, що в 1596 р. луцький владика К. Терлецький отримав від торгівлі поташем 12900 коп литовських прибутку¹³. Хоча слід зауважити, що на відміну від шляхетських, магнатських та королівських господарств, у церковних зловживання лісопереробними промислами зустрічаються значно рідше, поясненням чого можуть слугувати як менші розміри церковного землеволодіння в порівнянні з іншою власністю, так і більш ощадливе ставлення до лісових ресурсів. На 20-ті роки XVII століття, коли в результаті спустошення лісів ціни на деревину та продукти її переробки надзвичайно зросли, лісові господарства церкви залишались в цілком задовільному стані, провокуючи численні наїзди на них сусідів.

Частина продукції церковних маєтків знаходила збут на внутрішньому ринку. Зокрема, Києво-Печерський монастир торгував продукцією своїх численних угодів та озер. В 1579 р. золочівський купець Якуб оптом купив у монастиря шість бочок «рыб соленых, щукъ», щоб потім перепродати їх володимирським купцям для роздрібно торгівлі¹⁴. На місцевому ринку збували деяку продукцію своїх господарств луцькі домінікани. У квітні 1618 р. монастир вторгував за збіжжя 32 флорини, в листопаді 1622–60 «за зyto». Більш суттєвими і стабільними були надходження до монастирської скарбниці від торгівлі худобою. В квітні 1621 р. монастир отримав 150 флоринів від продажу волів, а у жовтні 1623 р. — 100¹⁵.

Надзвичайно популярною та прибутковою була торгівля «міцними напоями». Найбільшого розповсюдження серед них набувають пиво, мед та горілка, паління та продаж якої поширюється з другої чверті XVI століття. Побіжним свідченням причетності церкви до такої діяльності може бути значна кількість меду, яку отримували різні церковні інституції у вигляді «медових данин» та зі своїх володінь, що спеціалізувались на бортництві. Очевидно, не випадковим є той факт, що київські Печерський та Кирилівський монастирі, які мали найбільші «бджільні господарства», найчастіше фігурують у справах про торгівлю міцними напоями вже починаючи з 70-их років XVI століття¹⁶. Інтереси цих монастирів постійно перехрещувались з інтересами київських міщан, які за «правом и привилеем места Киевского» контролювали шинкування. Згадки про наявність корчем в монастирських господарствах у XVI столітті поодинокі, однак вже в першій чверті XVII ст. вони становлять звичну статтю прибутку і зустрічаються в переліку «пожитков, приходов и принадлежностей»

різних монастирів поряд з гаями, лісами, митами, млинами і ін. Медові шинки в м. Овручі мав Овруцький Заручайський монастир¹⁷; Києво-Видубицький монастир здавав в оренду корчму на річці Либеді¹⁸; Жидичинській архімандрії належали корчми на р. Стир, та селі Боголюбському¹⁹. Дерманському монастирю в с. Дермані, Білашові, Коршові та Кунині²⁰. Згадуються корчми у володіннях Мелецького, Пересопницького та ін. монастирів²¹.

Практику утримання церквою корчем суспільство сприймало як цілком природне джерело прибутку. В ряді випадків корчми та корчемні оренди зустрічаються в фундушках на користь тих чи інших церковних інституцій. Корчемна оренда в м. Четвертні в 1619 році фігурує в фундушовому записі п. Григорія Четвертинського місцевому Спасо-Преображенському монастирю. В 1637 та 1646 рр. архіандрит Іван Дубович свідчив, що монастир має в своєму пожитку корчми від «яснеосвецоного князства на Острогу»²². Показовим у цьому відношенні є також отримане у 1625 р. володимирськими домініканами від старости володимирського Олександра Ольгердовича Сангушка-Кощерського підтвердження дозволу на утримання «корчми на ґрунті своєму монастирському і на вільне шинкування всіляких трунків, напоїв, пив привозних і домових, медів, вин і малмазій, а саме горілок простих та палених», який вони мали від часів короля Олександра до Стефана Баторія. Як говорилося в документі, це право оо. домінікани отримали «...задля порятунку вбогого їхнього життя, оскільки монастир їхній дуже погано уфундований»²³. Конфлікти з громадськістю, спровоковані такою діяльністю, виникають лише в тих випадках, воли вони шкодять інтересам тієї чи іншої сторони. Як у справах Овруцького Заручайського монастиря з орендатором м. Овруча Леонтієм Шицьком-Залеським, який заборонив місцевим жителям купувати мед в монастирських шинках, завдавши монастирю великих збитків²⁴. Наочним прикладом суперечки світської та духовної сторони за право торгівлі напоями, а також свідченням масштабності прибутків від такого роду діяльності можуть бути конфлікти Київського Кирилівського та Києво-Печерського монастирів з Київським магістратом. В 1618 р. міщани скаржились на «неслушное, неналежное и безправнее шинков при монастыру... Печерском... уживане», з яких він мав «каждого року великий пожиток». Королівським декретом монастир був присуджений до відшкодування киянам збитків, які обчислювались в 5 тис. польських злотих, і під закладом такої ж суми зобов'язувався королем до сплати «такси шкод». Однак архіандрит Єлисей Плетенецький та монастирська капітула заявляли, що цю суму вони панам міщанам київським «платит и отличат» не збираються, а також і «тих карчом шынков своих манастырских понехат» не можуть, а щодо королівсько-

го декрету, то не хочуть про нього нічого знати, оскільки їх там «вздат допущоно и вздано нехристианско, незбожне и несправедливе»²⁵. Через кілька тижнів після описаних подій до звинувачення в «утриманні» шинків та корчем медових, пивних й горілчаних в Києво-Печерському монастирі додалось нове. Цього разу архімандрит наказав підданам монастирських маєтків: м. Василькова, Дідова, Пухова та ін. з медом, пивом та горілкою до 100 бочок приїхати під Київ та вишинкувати їх за гроші, в результаті чого генерал воєводства Київського Павло Гуторович спостерігав під Києвом «обоз великий на поли стоячий, з розними напитками з горілкою, медом и пивом будучий и людей барзо сила тые напитки пьючих». Шкоду від цієї акції кияни обчислювали в тисячу польських злотих²⁶.

На думку М. Грушевського, в другій половині XVI — першій половині XVII ст., особливо важливе значення «свята корчма» мала в тих регіонах, де фількаркове господарство ще не розвинулось, становлячи разом з прибутками від млинів та лісового виробництва головний зміст доходів із староств та маєтностей Подніпров'я²⁷. Підтвердженням можуть бути цифри, наведені в люстраціях 1616–22 рр. Так у 1616 р. прибуток Житомирського староства становив 1902 зол., з яких 1000 зол. давали корчми. Овруцьке староство в цьому ж році отримало 2071 зол., з яких 2 тис. складали надходження від корчем, млинів й мита. Київські міщани в 1622 р. за виставлення напоїв та шинкування сплачували 2000 зол. річної оренди²⁸. Однак, як показують волинські поборові реєстри кінця XVI ст., корчемні податки і тут складали значну частину відшкодувань до державного бюджету. Не становили винятку і церковні установи. За контрактами на здачу в оренду корчем, мит та млинів в своїх маєтностях Дерманський монастир в 1637–39 рр. мав отримувати щороку по 1700 золотих, а в 1646–48 рр. ця сума зросла до 1800 польських золотих²⁹. Орендарі корчем винних, медових, пивних та горілчаних в м. Києві, які належали Київському біскупству, сплачували йому 12 сот золотих «до гоки»³⁰. На тлі подібних сум не викликає подиву, що церковні установи надавали цій статті прибутку надзвичайно великого значення, часом навіть порушуючи заради неї чинне законодавство та ігноруючи королівські декрети. Так, наприклад, Жидичинський архімандрит Никодим Шибинський в 1624 р. звинувачувався в переховуванні баніційованого жида Іцхака Шоломовича, якому ніби-то здавав в оренду монастирські корчми, надаючи останньому «ради и помочи для охорони его и маєтности его рухомое от екзекуции ухияючи»³¹. Архімандрит та ченці Київського Кирилівського монастиря під час конфлікту з Київським магістратом з приводу несанкціонованого утримання монастирем корчем та винниць аналогічно печерським

монахам заявили, що, незважаючи на королівський привілей киянам «тих карчемь и канунов же тепер заживають в вперед заживать будут»³².

Виробництво та продаж міцних напоїв могли набувати різного характеру. В більш-менш централізованій формі воно було представлене в господарстві вищезгаданого Кирилівського монастиря, поблизу якого знаходилась велика кількість канунів, броварень та винниць «ко розсічиванью медов и паленю горелок»³³. Характерною вона була в 2-й чверті XVII ст. і для господарства Дерманського монастиря. За звичаєм виробництво зосереджувалось в селах Дермані та Кунині, де знаходились 2 броварні, «котел пивний великий», 8 монастирських горілчаних котлів «з начынням зо всеми потребами до них належачими» та «всіляким будованем», тоді як корчма малась в кожному із сіл цього монастиря³⁴.

Зосередження в єдиних руках виробництва та контролю за продажем напоїв свідчить про зародження тенденції монополізації цього промислу, яка у XVIII ст. була реалізована в пропінатійній монополії. Ще в середині 30-х років XVII ст. такий стан речей існував в маєтностях Дерманського монастиря, підданим якого, включаючи також служилих стрільців та гайдуків, було наказано «абы... напою жадного з стороны брата й привозыты не наважилися... Под виною копь десяти личбы литовской». У разі порушення цього припису вони повинні були крім штрафу компенсувати збитки, які поніс від цього монастиря: «шкоди й наклади нагородити и заплатити». У контрактах дерманського архімандрита та капітули з орендарями монастирських корчем, починаючи з 1637 р., обумовлювалось, що дерманські селяни лише раз на рік на Тройцю можуть самі варити пиво, сплативши орендарям певний податок, натомість корчмарі зобов'язувались підтримувати якість продукції, відпускати її «мьрою справедливою цехованою, и ценою ведлугь часу й дорогосты пашни, яко в околичных арендах и селах»³⁵. Умови орендних контрактів, укладених дерманськими ченцями в 2-й чверті XVII ст. майже ідентичні тим, які вони укладали в 2-й половині XVIII ст., вже після запровадження польською владою пропінатійної монополії³⁶. Однак наведені приклади ні на початку, ні в середині XVII ст. в церковному господарстві ще не стали системою, оскільки перевага залишалась за дрібними формами виробництва. Практика паління горілки в селянських господарствах мала місце у володіннях Києво-Печерського монастиря, де в 1618 р. гуральництвом займались монастирські піддані в ряд міст та містечок³⁷. В середині XVII ст. цей промисел був поширеним в маєтностях Корецького та Клинецького монастирів. Так, у 1652 р. під час військового постою в містечку Клинцю у 11 підданих цих монастирів

було пограбовано 12 горілчаних котлів, 1150 кварт горілки на суму 625 зл. польських, та 7 кадей меду на суму 175 зл.³⁸

Однією з особливостей торгівлі в Україні доби середньовіччя була пов'язана з феодальною власністю на землю система чисельних приватних торговельних дорожніх мит, права на збирання яких часто дарувались землевласникам королівськими та великокнязівськими привілеями у XVI та XVII ст. Не становили винятку церковні інституції. Особливо щедро такими правами була обдарована католицька церква, яка мала привілеї на збирання мита у деяких значних торговельних центрах та на головних торгових шляхах. Капітула Віленського кафедрального костюлу св. Станіслава отримувала мита з товарів, які провозились через стрітинську митницю на р. Дніпрі, часом настільки зловживаючи своїм правом, що для регламентації митних зборів потребувалось втручання королівської влади³⁹. Право на збирання різноманітних мит мали деякі православні монастирі. Проїздне мито збирав зі своїх маєтностей Пересопницький монастир⁴⁰. В 1613 р. привілей на збирання дорожнього мита в монастирських селах Рукинях та Боголюбові, через які пролягав шлях зі Львова та Волині до Литви, від короля Сигізмунда III отримав жидичинський архіандрит Гедеон Балабан. В королівському листі не лише викладались умови отримання монастирем цього права, а й детально змальовувався механізм встановлення митниць. Архіандрит повинен був власним «коштом і накладом» засипати греблі й топкі місця на річках Окрі та Богушові, прокласти напрямні дороги «dla droho pereiezdu czerez tyie mesta wsiakish ludey», після чого на місця висилались спеціальні ревізори для перевірки стану дороги та проголошення королівських листів про встановлення митниці. Розмір мита «od ludey kupeckich i innych wsiakich torhovych» становив 2 гроші польських від «woza nakladnaho», від «woza odnem конем» — грош, а від пішого — 2 пенязі⁴¹. В другій чверті XVII ст. «торговое от воза по грошу» збирав у своїх селах Дермані та Кунині Дерманський монастир і навіть здавав це мито в оренду⁴².

В ряді випадків духовенство подібно до інших феодалів намагалось стягувати мита, навіть не маючи для цього законних підстав. В середині XVI ст. луцькі міщани скаржились на шляхту Луцького та Володимирського повітів про незаконне стягнення мита в шляхетських маєтках, зазначивши в переліку правопорушників також і луцького єпископа, який безпідставно збирав мито у своєму маєтку Полонне⁴³. Аналогічним чином володимирськими митниками у 1587 р. оскаржувались спроби володимирсько-берестейського владника Феодосія Лазовського стягати з приїжджих купців возове мито, яке належало державі⁴⁴.

Результатом поживлення торгівлі було зростання значення функції транспортування товарів. Церковні інституції часом надавали такі послуги купцям, отримуючи з цього великі прибутки. Особливою підприємливістю відзначався луцький єпископ Іона Борзобагатий-Красенський, який у 1572 р. уклав угоду з німецьким купцем Фрейтаком про перевезення підводами попелу з маєтку панів Вільгорських до Лучної, за що мав отримати 800 золотих⁴⁵. В цьому ж році він повинен був надати транспорт п. Якову Болману для перевезення 200 лаштів попелу з м. Острога на берег р. Вепра⁴⁶.

Подібні операції проводились із залученням значної кількості залежних селян. У випадку із Фрейтаком перевезення мало здійснюватись об'єднаними зусиллями підданих Луцької єпископії та Жидичинського монастиря, які виставляли 400 власних підвод. Піддани Дерманського монастиря щороку повинні були возити товари із монастирських маєтків до м. Казимира⁴⁷. Возова повинність стає в цей час однією з найважчих форм феодального визиску церковних селян, особливо якщо врахувати частоту, масштабність, а часом й небезпеку подібних перевезень. Зокрема, під час нападу на церковну валку, яка везла збіжжя на продаж до Устилуга пп. Єронім та Малхер Крупські, привласнили товар разом із 200 селянськими підводами та конями, які були задіяні в його перевезенні⁴⁸.

Нагоромадження церквою значних грошових сум відкрило перед нею можливість такого виду економічної діяльності, як лихварство, яке протягом даного періоду еволюціонує від позиково-беззаставних форм, найбільш поширених у XVI ст., до застави й так званого «відеркафу», що набули розповсюдження вже у XVII ст. Боргові розписки особливо часто фігурують серед документів монастирів та єпископій починаючи з 70-х років XVI ст. Однак, зважаючи на те, що умови боргових угод залишаються невідомими, не можна з абсолютною впевненістю говорити, що мова йшла саме про лихварську діяльність. До того ж лише в деяких випадках можна стверджувати, що справа стосувалась безпосередньо церковних установ, оскільки духовні особи часом вели подібні справи в приватному порядку. Так, наприклад, ігумен Дерманського монастиря Іона Стефанович на початку 70-х років віддав різним особам у борг значну грошову суму — понад 600 коп. литовських грошей, яку боржники мали відшкодувати його спадкоємцям. Водночас у заповіті Стефановича поряд з реєстрами його особистих боржників окремо фігурують «листи записніе на долги и реестра», які мали відношення лише до монастирської скарбниці⁴⁹. Сума позики, як правило, фіксувалась в підписаному боржником документі — записовому листі або т. зв. «мам-рамі», який слугував за порукою повернення боргу і підставою стяг-

нення грошей з «людей подлих» через суд⁵⁰. Численні боргові розписки згадувались в 1596 р. в описі документів Луцької єпископії, а загальна сума позичених грошей складала 1729 копи⁵¹.

Випадки віддання церковними інституціями грошей у борг під заклад нерухомого майна в XVI ст. були швидше винятком, і зустрічались, як правило, в тих ранніх формах, коли отримане в результаті закладних операцій майно не переходило в повну власність церкви і навіть через тривалий час могло бути викуплене нащадками боржника. Натомість у XVII ст. (особливо у другій чверті) подібні грошові операції стають досить поширеними. Одночасно практикувались різні види заставних операцій. Найчастіше у випадку закладу маєток одразу передавався кредитору, який користувався ним до визначеного у договорі часу повернення боргу, отримуючи прибутки з нього у якості відсотку з позиченої суми. Досить часто в разі невиплати боргу маєток міг передаватися кредитору у повну власність для його покриття. Навряд чи можна погодитись, що така практика була прерогативою уніатської церкви, в той час, як «в православній більше дотримувались канонічного правила про заборону духовним особам та установам займатись промислом лихварства»⁵². Про масштабність грошових операцій архімандрита Уневського монастиря Ісаіяша Сулятицького можуть свідчити справи, які він намагався вирішити за допомогою Луцького суду. В січні 1630 р. в цьому суді вирішувалась справа о. Сулятицького та монастирської капітули з волинським хорунжим Даніелем Єло-Малинським про невіддання останнім боргу в 12 сот польських злотих. Причому уневський архімандрит вимагав «аби позваний готовими пнзми» розрахувався, або надав в якості компенсації «бенефіцію»⁵³. В цьому ж році Сулятицькому була присуджена маєтність кременецького підсудка Якова Горайна — с. Яровиці, замість несплаченого ним боргу в 6000 золотих⁵⁴. В 40-х на початку 50-х років XVII ст. подібні операції здійснювали й інші православні монастирі. Кременецький земський суддя Ян Ярмолинський в 1646 р. заклав Корецькому та Клинецькому монастирям с. Ходори, Житомирського повіту, а через деякий час Ходори згадуються в донесенні возного про ввід ігуменні вказаних монастирів Серафими Ярмолинської у володіння цим селом⁵⁵. Щоправда, залишається не зрозумілим, чи отримали монастирі цю маєтність як компенсацію за несплачений борг і остаточно, чи користувались прибутками з неї в якості відсотків із позиченої суми і лише до її повернення. Не проливає світло на це питання і те, що в 1650 р. с. Ходорами, по запису того ж Ярмолинського, володів п. Самуель Дублянський, але черниці Корецького і Клинецького монастирів продовжували брати з нього чинш та інші данини⁵⁶. Заставний запис п. Зуплікової на фільварок в Малому

Щенійові — с. Заброди в 1651 р. фігурує серед документів Тригорського монастиря⁵⁷. Хоча, як свідчить монастирська документація, перевага все ж віддавалась «беззаставним» формам позичання грошей. В 1650 р. тригорські ченці обмежились борговою розпискою, позичаючи 600 злотих польських п. Ободенському. А в 1651 р. серед їхніх документів виявилися аналогічні розписки про позику 500 злотих київському скарбнику п. Сергію Вороничеву та 200 злотих — Адаму Ворковському⁵⁸. Ще більший список боржників містився у датованому початком 1652 р. заповіті ігумена Пустинно-Тригорського монастиря: «сторони долговъ нам одъ розных винних отданных абы по смерти моей обитель святая и братия моя шкоды не поносили и при пращи своих оставляли которую я посполу з ними ихъ мл. нижей минованым особам рукодайно уверал и поживаль. Напрод его мл. пну Даниелю Юрю Вороничу... готовых грошей личбы полское чотирнадцать сотъ золотыхъ, его мл. пну Константему Ободевському шестсотъ злот, небозъчику его мл. пну Самуелю Вороничу подчашому киевскому триста злот. пол.; его мл. пну Адаму Борковському двесте злотых пол.; его мл. пну Мыхалови Стребиллови сто злот пол.»⁵⁹ Таким чином, загальна сума обігового капіталу, залученого до цих операцій, становила 2600 золотих. Беручи до уваги, що незадовго перед тим Тригорська обитель фігурувала в «Літосі» серед «убогих та пригнічених багатьма напастями» православних монастирів, навряд чи мова йшла про безвідсоткові позики. Київський Братський монастир під заставу містечка Новоселок та 3-х сіл позичив Адамові Киселю 6000 золотих. Зважаючи на те, що київський воєвода помер не сплативши боргу, у 1654 р. намісник монастиря Феодосій Софонович звернувся до російського царя з проханням затвердити за ним ці маєтності і додати до них місто Мену, яке належало А. Киселеві, оскільки заставлені маєтки, з огляду на воєнне спустошення, не покривали заборгованої суми. Таке ж прохання висувалось і у відношенні маєтності шляхтича Вороновича, який не віддав заборговані монастиреві 6 тис. польських золотих⁶⁰.

З 20-х років XVII ст. серед грошових операцій церкви все частіше починає зустрічатись т. зв. «відеркаф» (вірогідно від німецького «Wiederkauf» — «викуп»), механізм якого дещо відрізнявся від описаного вище «закладу». Насамперед термін надходження відсотків від подібної операції не обмежувався (як правило, в документах угод значились формулювання типу «вічния роди», «часи вічніє», «eviterpe» і т. ін.). Значна грошова сума позичалась на невизначений час з умовою щорічної виплати обумовленого відсотку від неї («прокорму» або «чиншу»), надходження якого забезпечувались прибутками з конкретного маєтку. У разі порушення боржником угоди маєток також ставав власністю «займодавця». Аналогічна закладна операція лежала

в основі фундації волинським чашником Лаврентієм Древинським «прыходу на каждый рокъ чотырох сот золотыхъ» на користь Луцького братського монастиря Чесного Хреста. Записка Древинського про розподіл цієї суми на різні потреби монастиря містить також інформацію про механізм здійснення такої операції — відеркафу. Чотири тисячі золотих були позичені («на видеркафъ вложоны») кн. Миколі Чорторийському під заставу його маєтка Шеплю, щорічний прибуток з якого у сумі чотирьох сот золотих становив 10 % від обігової суми і мав щороку надходити до монастирської скарбниці⁶¹. Відомі також інші фундації Древинського подібного роду: «фундация на Омельни тысячу золотыхъ через пана Кропивницкого»⁶², щорічні надходження з якої мали становити «провенту... каждый рокъ по золотыхъ семидесять и пяти»⁶³. Відеркаф згадувався й у наданні А. Киселя заснованому ним жіночому монастирю в Низкиничках: «півтори тисячі талярів в золотих на дворці і всій маєтності... Пореченській, тысяча талярів на дворці і маєтності... Дорогиницькій, півтори тисячі талярів на замку і місті Гощі й фільварку Терентищові, тысяча талярів... на замках і містах... у воеводстві Київському, котрі то суми так яко права й натура відеркафа несе часи вічними» мали надходити. Фундація передбачала, що власники вказаних маєтків щороку мали сплачувати з «кожних 100 покладених (покладених на відеркаф) по 7 злотих». Обумовлювалось також, що перелічені маєтності можуть бути продані й куплені «лише з тим тягарем»⁶⁴.

Як одна з форм матеріального забезпечення церкви, віддання грошей «в рост» згадується у заповіті Петра Могили (1646 р.), який зобов'язував душеприкащиків віддати 1500 золотих на засновану ним у Печерському містечку богадільню, «забезпечивши ту сумму заставним записом на якомусь надійному маєтку, аби щорічні з неї відсотки надходили довічно на ту богадільню». У такий самий спосіб київський колегіум отримав від П. Могили суму в 55 тисяч золотих, позичену останнім київському каштелянові А. Киселю під заклад м. Брусилова, з якої той «записом видеркафовим» зобов'язувався «провізію дорочну платити»⁶⁵. Досить звичною ця стаття надходження була також для католицької церкви. Зокрема у лютому 1621 р. луцький домініканський монастир отримав 200 флоренів «wyderkafta» від княжни Ярославської, а в березні — 140 флоренів від воеводи брацлавського⁶⁶.

Великим розмахом позначалась лихварська діяльність уніатської церкви, яка здійснювала подібні операції часом на мільйонні суми⁶⁷. Але така масштабність була характерна лише для білоруських земель, де духовні заклади уніатської церкви були значно чисельнішими. Куди скромніше виглядала її діяльність на Волині, хоча і тут на 30-ті рр. XVII ст. уніатам належали такі заможні монастирі як Дерманський та

Жидичинський. Зокрема в заставі у жидичинського архіандрита Йосипа Макосія Баковецького в 20-х роках XVII ст. був маєток кн. Заславських — Серников з присілками⁶⁸.

Слід зауважити, що господарська діяльність церкви й такі її аспекти, як сфера торгівлі та лихварства, цілком вписувались у контекст тогочасних економічних відносин. Як і будь-який інший економічний організм, церква повинна була репродукувати умови свого існування. Необхідність самостійної економічної діяльності церкви в Україні певною мірою посилювалась внаслідок складної конфесійної ситуації, за якої церква не могла розраховувати на одночасну підтримку державної влади та громадського загалу.

Нарешті, важливо наголосити й на тому, що власна економічна активність була не лише умовою підтримання існування церковних інституцій, але й дозволяла їм нести певні суспільні навантаження, які традиційно на них покладались, такі як благодійництво та різноманітна культурницька діяльність.

¹ Бахрушин С. В. К вопросу о крещении Киевской Руси // Историк-марксист. — Кн. 2. — 1937. — С. 69.

² Киево-Печерский патерик. — К., 1991. — С. 56.

³ Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. — Т. 4. — Вильно, 1867. — С. 255–289.

⁴ Торговля на Україні XVI — середина XVII ст. (Волинь і Наддніпрянина). — К., 1990. — С. 152, 153.

⁵ Архив Юго-Западной России. — Ч. 1, т. 1. — К., 1859. — С. 340 (далі АрЮЗР).

⁶ Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі РДІА). — Ф. 823, оп. 1, спр. 582.

⁷ Торговля на Україні. — С. 161–165.

⁸ Археогр. сб. док-тов... — Т. 4. — № 74. — С. 255–289.

⁹ Там же. — С. 255–289.

¹⁰ Сидоренко О. Ф. До питання про участь України в європейській торгівлі Речі Посполитої // Україна і Польща в період феодалізму. — К., 1991. — С. 50.

¹¹ АрЮЗР. — Ч. 1, т. 1. — С. 142, 143.

¹² РДІА(СПб). — Ф. 823, оп. 1, спр. 160.

¹³ Стрішинець М. М. З історії поташного виробництва на Волині в другій половині XVI — першій половині XVII ст. // Минуле і сучасне Волині: Тези повідомлень II-ої Волинської краєзнавчої конференції. — Луцьк, 1988. — С. 16.

¹⁴ Торговля на Україні... — С. 174; ЦДІА України. — Ф. 28, оп. 1, спр. 12, арк. 69–69 зв.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІА України). — Ф. 221, оп. 1, спр. 656, арк. 9–11.

¹⁶ Вольнская метрика. — Кн. 195, л. 81об.–82; л. 204об.–206 // Методические рекомендации по использованию документов Литовской метрики XVI в. в курсе

источниковедения отечественной истории. — Днепропетровск, 1987; ЦДДА України. — Ф. 1, о. 1, спр. 9, арк. 204 зв.

¹⁷ ЦДДА України. — Ф. 11, оп. 1, спр. 11, арк. 685 зв.

¹⁸ ЦДДА України. — Ф. 130, оп. 1, спр. 5, арк. 7.

¹⁹ ЦДДА України. — Ф. 2071, оп. 1, спр. 13, арк. 13–14 зв.; Волынский историко-археологический сборник. — Вып. 1. — Почаев; Житомир, 1896. — С. 14–16.

²⁰ ЦДДА України. — Ф. 2072, оп. 1, спр. 53, арк. 2–3; 6–6а.

²¹ АрЮЗР. — Ч. 1, т. 6. — С. 476–479; 510–515.

²² АрЮЗР. — Ч. 1, т. 6. — С. 476–479; ЦДДА України. — Ф. 2072, оп. 1, спр. 53, арк. 2–3; 6–6а.

²³ ЦДДА України. — КМФ–15, оп. 2, спр. 338, арк. 65.

²⁴ ЦДДА України. — Ф. 11, оп. 1, спр. 11, арк. 685 зв.

²⁵ ЦДДА України. — Ф. 28, оп. 1, спр. 7, арк. 1090 зв.

²⁶ АрЮЗР. — Ч. 1, т. 6. — С. 463–465; ЦДДА України. — Ф. 28, оп. 1, спр. 7, арк. 1214.

²⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 6. — С. 228–229.

²⁸ *Zródła driejowe / Opisane perez A. Jabłonowskiego.* — Т. V. — Warszawa, 1880. — С. 78–79; 118–120.

²⁹ ЦДДА України. — Ф. 2072, оп. 1, спр. 53, арк. 2–3; 6–6а.

³⁰ ЦДДА України. — Ф. 223, оп. 1, спр. 306, арк. 1.

³¹ ЦДДА України. — Ф. 2071, оп. 1, спр. 13, арк. 13–14 зв.

³² АрЮЗР. — Ч. 1, т. 6. — С. 467.

³³ Там само. — С. 466.

³⁴ ЦДДА України. — Ф. 2072, оп. 1, спр. 53, арк. 2–3; 4–5; 6–6а.

³⁵ Там само.

³⁶ Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII — першої половини XIX ст. — К., 1991. — С. 50.

³⁷ АрЮЗР. — Ч. 1, т. 6. — С. 463–464.

³⁸ ЦДДА України. — Ф. 11, оп. 1, спр. 14, арк. 499–503 зв.

³⁹ Торгівля на Україні. — № 38. — 60.

⁴⁰ АрЮЗР. — Ч. 1, т. 6. — С. 294.

⁴¹ ЦДДА України. — Ф. 2071, оп. 1, спр. 271, арк. 1.

⁴² ЦДДА України. — Ф. 2072, оп. 1, спр. 53, арк. 6–6а.

⁴³ Торгівля на Україні. — С. 64–70.

⁴⁴ ЦДДА України. — Ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 393–393 зв.

⁴⁵ Торгівля на Україні. — С. 151–152; ЦДДА України. — Ф. 25, о. 1, спр. 13, арк. 291, 291 зв.

⁴⁶ Торгівля на Україні. — С. 156.

⁴⁷ Фотинский О. Очерки из быта монастырских крестьян на Волыни в XVI–XVIII вв. // Труды общества исследователей Волыни. — Т. 3. — Житомир, 1910. — Приложение XVIII.

⁴⁸ Торгівля на Україні... — С. 152–152.

⁴⁹ АрЮЗР. — Ч. 1, т. 6. — С. 34.

⁵⁰ АрЮЗР. — Ч. 1, т. 6. — С. 114–116.

⁵¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 2. — СПб., 1863. — С. 262–263 (далі АкЮЗР).

⁵² Владимирский-Буданов М. Церковное имущество в Юго-Западной России XVI века // АрЮЗР. — Ч. 8, т. 4. — С. 24.

⁵³ ЦДДА України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 172, арк. 254 зв. — 255 зв.

⁵⁴ ЦДДА України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 172, арк. 937 зв., 938 зв.

⁵⁵ ЦДДА України. — Ф. 11, оп. 1, спр. 11, арк. 475–478 зв.

⁵⁶ ЦДДА України. — Ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 373.

⁵⁷ ЦДДА України. — Ф. 11, оп. 1, спр. 14, арк. 112 зв.

⁵⁸ ЦДДА України. — Ф. 11, оп. 1, спр. 14, арк. 113.

⁵⁹ ЦДДА України. — Ф. 11, оп. 1, спр. 14, арк. 113.

⁶⁰ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 731, 743–744.

⁶¹ АрЮЗР. — Ч. 1, т. 6. — С. 607–610; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. 1. — К., 1898. — С. 7.

⁶² АрЮЗР. — Ч. 1, т. 1. — С. 756–757.

⁶³ Archiwum Główne Akt dawnzch w Warsyawie (далі — AGAD). Archiwum Warszawskie Radziwillow. — Dz. VIII, 233, s. 167–184.

⁶⁴ AGAD. Tzw. Metryka litewska. — Dz. VIII, 233, s. 167–184.

⁶⁵ АрЮЗР. — Ч. 1, т. 1. — С. 430.

⁶⁶ ЦДДА України. — Ф. 221, о. 1, спр. 656, арк. 9–11.

⁶⁷ Акты, издаваемые Виленской Археографической комиссией. — Вильно, 1888. — Т. 15.

⁶⁸ ЦДДА України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 172, арк. 890–891.